

ПОЗІРНЕ СЛОВ'ЯНСЬКЕ БОЖЕСТВО РАДОГОСТ: ОНОМАСТИЧНИЙ РОЗГЛЯД ПСЕВДОТЕОНІМА¹

Микола Іванович Зубов

(Николай Иванович Зубов, József Attila Tudományegyetem, Szláv Filológiai Tanszék.
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2. – Одесский госуниверситет, Кафедра общего и
славянского языкознания. Украина, 270056 Одесса, Французский бульвар 24/26)

Сучасні дослідники включають бога на ім'я *Радогост* до пантеону західних слов'ян без усяких застережень (див., наприклад: Иванов-Топоров 1965: 36 та роботи інших авторів). Але ще не так давно висловлювались серйозні сумніви щодо дійсного існування божества з таким іменем у язичницький період. Висунуті на користь цього твердження аргументи не були ніким спростовані, не аналізувалися пізніше, а просто з часом підзабулися під впливом більш авторитетних оцінок. У той же час факти мають такий характер, що до цієї проблеми варто повернутися ще раз.

Перше свідчення про бога Радогоста належить німецькому хроністу Адаму Бременському, єпископу міста Мерзебург, який в одному місці своєї відомої хроніки (кінець XII ст.) пише про землі слов'янського племені редарів, їхню метрополію місто Ретра та їхнього головного бога Радогоста. Із хроніки Адама Бременського дані про бога Радогоста потрапили у твори пізніших хроністів, у тому числі і до також добре знаної "Слов'янської хроніки" Гельмольда.

Але справа в тому, що й сам Адам Бременський міг у своїх свідченнях використати ще одне джерело початку XII ст. – не менше відому хроніку Титмара. Сам Титмар також був єпископом мерзебургським, одним із попередників Адама Бременського. Титмар про тих же слов'ян повідомляє, що "є місто в землі редарів, яке називається Радогоц" і що в цьому місті поклоняються головному богу Сварожичу (Thietmar, p. 17).

¹ Про класифікацію теонімів щодо їх вірогідності див.: Зубов 1994б.

На цю невідповідність свідчень одного автора початку XII ст. і другого автора кінця цього ж століття звернув увагу ще у 1807 р. один із перших видавників хроніки Титмара – І.-Х. Вагнер, який відзначив, що Титмар помилково переплутав ім'я ідола *Рідегост* і зробив з нього назву міста (vide: Dithmar, p. 150). Пізніше видатний чеський славіст Л. Нідерле, коли говорить про слов'янське плем'я лютичів (інша його назва – редарі), то пише, що "населялись вони навколо міста, що початково називалось Рідегост... пізніше Ретра, де знаходився відомий храм бога Сварожича Радогоста з оракулом..." (Нідерле 1956: 115).

Ця думка, як можна зрозуміти, базується на свідченнях Титмара і Адама Бременського і є своєрідним синтезом цих свідчень. Звідси усталюється традиція ототожнювати богів Радогоста і Сварожича, а оскільки ім'я *Сварожич* з боку форми дорівнює патронімічним утворенням, то виникає ціла генеалогія Радогоста.

Непримиренний і енергійний опонент Л. Нідерле польський вчений О. Брюкнер висловив у цьому зв'язку іншу думку: Адам Бременський, повторюючи Титмара, грубо помилився, бо "зсунув назву землі редарів, міста Радогощ, божества Сварожич і одержав плем'я редарів, місто Ретру [та ж сама назва в іншому написанні!]; ім'я божества, якому поклонялися в місті Радогощ, випало. А слідом за Адамом Бременським цю помилку повторили Гельмольд та інші. Так на слов'янський Олімп було виведено позірне божество Радогост..." (Brückner 1924: 27).

Приблизно через двадцять років до цього питання повернувся С. Урбаньчик, який теж відзначив розбіжність у Титмара і Адама Бременського з приводу одного й того ж культу в одному й тому ж місті і констатував, що "Брюкнер не знайшов визнання своєї тези, до того ж критика джерел вище ставить Адама Бременського, аніж Брюкнера, і таким чином усталився погляд, що Адам Бременський Титмара не читав, а через це не можна розцінювати його свідчення як вторинні" (Urbańczyk 1947: 19). Сам С. Урбаньчик пропонує компромісне вирішення питання: "Радогощ – це назва міста, де знаходилась святиня, а походить сама назва від імені *Радогост*, яке могло бути, власне кажучи, другим іменем, прізвиськом Сварожича (як покровителя гостей?)" (там же).

Таким чином, слід підкреслити: **безпосередніх доказів із джерел відносно того, що місто послідовно мало дві назви і що головне божество тут мало подвійне ім'я *Сварожич-Радогост*, дослідники не наводять.** Ця думка спирається лише на гіпотези і припущення, підкріплені авторитетами і науковою традицією.

Ономастичний підхід до проблеми з урахуванням усієї низки фактів дає певну змогу підсилити критичну думку щодо існування теоніма *Радогост* у слов'ян.

По-перше, Титмар був знайомий з місцевим слов'янським діалектом, а тому "міг краще написати латинськими буквами слов'янські назви, ніж хто інший; а оскільки хроніка його збереглася в оригіналі, то слід звернути увагу на саме написання в ній місцевих і особових назв..." (Фортинский 1872: 161).²

По-друге, для цих же слов'ян теонім *Сварожич* засвідчується і іншими незалежними джерелами, наприклад, одним із листів св. Бруно до імператора Генріха II (vide: Monumenta, p. 226). З іншого боку, це ж слово *сварожич* використовувалось як назва ритуального вогню в язичницькому вжитку Київської Русі, про що повідомляють церковні пам'ятки, спрямовані проти пережитків язичництва в народі (див., наприклад: Тихонравов 1862: 89). А це значить, що свідчення Титмара про бога Сварожича є достовірними. Більше того, хроніст у зазначеному вище місці називає його **головним богом**, що дотично говорить на користь відсутності "батька"³ (інакше він мав би бути головним богом).

Далі необхідно звернути увагу на те, що в тих же місцях західних слов'ян, де знаходилось місто Радогоща, середньовічні джерела називають міста Будогощ, Волігощ, Гологощ та інші. Е. Ейхлер на ті ж часи і приблизно для тих же місцевостей наводить топоніми *Schorgast, Trebgast* від **Skorogost* і **Trebogost* (Eichler 1988: 58).

² Принагідно нагадаємо, що латинця того часу не має графічних засобів для передачі слов'янського звука (чи звукосполучення), що відповідає букві *щ* у кириллиці: тобто латиномовні хроніки не могли на письмі розрізнити особову назву *Радогост* та топонім *Радогощ* і їм подібні.

³ Наш критичний аналіз можливостей язичницьких божественних генеалогій у слов'ян див.: Зубов 1982, 1994а.

Це включає назву *Радогощ*, наведену Титмаром, у ономастичну ізоглосу і тим самим підсилює достовірність саме її топонімічного, а не теонімічного рангу. Далі ця ізоглоса має продовження і на територіях східних слов'ян: топоніми *Радогоща* на Чернігівщині, *Радогоща* на Житомирщині, *Мала Радогоща* (дві назви) і *Велика Радогоща* в Хмельницькій області, *Будогоща* на північно-західному терені Росії.

Топоніми цього типу з фіналією *-гощ* походять, як переконливо показав В.П. Загорський (Загорский 1975; див. також: Галас 1969) від композитних антропонімів із фіналією *-гост* і є посесивними утвореннями, оформленими за допомогою суфікса *-j-*: наприклад, *Будогост+j* → *Будогощ(а)*, тобто поселення Будогоста (або належить Будогосту) і т.п. Отже, назва слов'янського міста *Радогощ*, яку наводить Титмар дійсно вказує на певну належність міста якійсь особі на ім'я *Радогост*. Але чи йдеться про божество, як про це думають сучасні дослідники?

Крапку над *i* може, на наш погляд, поставити зіставлення слов'янської антропонімії і теонімії. Яскравим показником рівня розвитку релігійного культу певного культурного кола є наявність у ньому так званих теофорних (тобто таких, що включають ім'я божества) антропонімів: згадаємо, наприклад, грецький антропонім *кон* з такими його іменами, як *Артемідор* 'дар Артеміди' або *Зінаїда* 'дочка Зевса' тощо. У цьому відношенні впадає у вічі, що слов'яни загалом не знають своїх властивих теофорних антропонімів. Поодинокі випадки, які наводять іноді дослідники як власне слов'янські теофорні антропоніми, піддаються іншому і більш вірогідному тлумаченню. Так, антропонім *Богдан* є калькою відповідного грецького антропоніма (Успенский 1969: 204). Середньовічне сербське ім'я *Хрс*, яке Р. Якобсон пов'язує з теонімом *Хорс* (Якобсон 1970: 617), насправді є грецьким запозиченням із *Χρυσός*, *Χρυσός* = *Златан*, на що вказує В. Георгиев (Георгиев 1970: 473). Схоже українське ім'я *Хурс* фактично є закономірним рефлексом антропоніма *Фурс* (Худаш 1977: 13). Зафіксований 1585 року у Псковській Писцевій книзі російський антропонім *Мокоша Хлопотун* відноситься, за нашими спостереженнями, до теоніма *Мокош* далеко опосередковано через стадію *мокоша* – 'домовий дух, що піклується гос-

подарством' (ступінь редукції давньоруської богині Мокош) з подальшим переносом назви на людину як її характеристики: пор. ярославське діалектне *мокоша*, *мокуша* – 'клопітлива, клопітка людина'. При цьому друга частина імені *Хлопотун* є симптоматичною.

Слід відзначити і те, що слов'янські язичницькі культу не набули елементів теократії, через що слов'янські теоніми не потрапляють у назви населених пунктів: топонімічні сліди слов'янського язичництва обмежуються здебільшого назвами урочищ і їм подібних місць (скажімо, *Перинь* поблизу Новгороду або літописна *Перунья рѣнь* – відмілина Дніпра, куди течією прибило скинутого в річку ідола Перуна).

У такому разі власна назва *Радогост*, коли розглядати її як теонім, є явним винятком. За нашими спостереженнями, "Славянський іменослов" М. Морошкіна (Морошкин 1867) нараховує до півтори сотні антропонімів із коренем *-рад*. За питомою вагою це чи не найбільший обсяг антропонімів у словнику, охоплених єдністю кореня. З іншого боку, слов'янський антропонімікон має досить велику кількість антропонімів з кореневим елементом *-гост* у препозиції та постпозиції композитних утворень, а також у самостійному вжитку. За тим же джерелом їх нараховується понад 50 одиниць. При такій частотності і продуктивності зазначених антропонімів закономірно виявляються антропоніми *Гостирад* (1052 р.) та *Редигост*, *Радогост* (1226 р.). Важливо зазначити, що зафіксовані вони саме у західних слов'ян (Морошкин 1867: 63, 162), хоча, поза всяким сумнівом, знані такі антропоніми також у східних слов'ян: пор. наведені вище українські топоніми типу *Радогоща*.

На цьому тлі теонім *Радогост* мав би явно аномальний вигляд: по-перше, він співпадав би з поширеним у слов'ян антропонімом, по-друге, він фігурував би в назві одного з головних міст західних слов'ян. Але, як показують наведені вище міркування, це протирічить відомим фактам, коли до них підходити в їхньому системному вияві.

Таким чином, системно-ономастичний розгляд проблеми дає вагомі підстави трактувати наведений Адамом Бременським теонім *Радогост* як помилку хроніста, яка виникла внаслідок необережного використання якогось першоджерела на зразок того, що ми бачимо

у Титмара. Отже, теонім *Радогост* радше є псевдотеонімом, аніж власним іменем правдивого слов'янського божества.

ЛІТЕРАТУРА

- Галас, К.Й. 1969, До питання про топонім Гоца. *Мовознавство* № 2.
- Георгиев, В. 1970, Трите фази на славянската митологія. В кн.: *Сборник в чест на Михаил Арнаудов*. Софія, 469–475.
- Загорский, В.П. 1975, Происхождение географических названий на -гощъ. В кн.: *Теория и практика топонимических исследований*. Москва.
- Зубов, Н.И. 1982, Проблема генеалогии Киевского пантеона в ономастическом освещении. В кн.: *Русское языкознание*. Вып. 4. Киев, 14–21.
- Зубов, Н.И. 1994а, Дажбог, Сварог і вогонь-сварожич: із історії давньоруської міфологічної лексики. *Dissertationes Slavicae: Sectio Linguistica XXIII*. Szeged, 93–102.
- Зубов, Н.И. 1994б, Теонимия древнерусская. В кн.: Трубачев, О.Н. (ред.) *Русская энциклопедия. Русская ономастика и ономастика России. Словарь*. Москва, 221–227.
- Иванов, В.В. – Топоров, В.Н. 1965, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. Москва.
- Морошкин, М. 1867, *Славянский именовслов, или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке*. Санкт-Петербург.
- Нидерле, Л. 1956, *Славянские древности*. Москва.
- Тихонравов, Н.С. 1862, *Летописи русской литературы и древности*. Т. 4. Москва.
- Успенский, Б.А. 1969, *Из истории русских канонических имен*. Москва.
- Фортинский, Ф.Я. 1872, *Титмар Мерзебургский и его Хроника*. Санкт-Петербург.
- Худаш, М.Л. 1977, *З історії української антропонімії*. Київ.
- Якобсон, Р. 1970, Роль лингвистических показаний в сравнительной мифологии. В кн.: *VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Август 1964 г.* Москва. Т. 5. Москва.
- Brückner, A. 1924, *Mitologia polska*. Warszawa.
- Dithmar – *Dithmari episcopi merzeburgensis Chronicon*. Norimberge, 1807.
- Eichler, E. 1988, Probleme namenkundlicher Etymologie in slawischen Ortsnamen. Teil V. Zum Götternamen *Mokoš* im Altsorbischen. *Onomastica Slavogermanica XVII*. Berlin.
- Monumenta – *Monumenta Poloniae Historica*. Т. 1. Lwow, 1864.
- Thietmar – *Thietmari chronicon*. In: *Monumenta Germaniae Historica*, ed. Peretz. Т. III. 1839, 723–871.
- Urbańczyk, St. 1947, *Religia Pogańskich Słowian*. Kraków.